

Samogłoski nosowe w badaniach nad polszczyzną mówioną miast (lata 70. i 80. XX wieku). Metodologiczne osiągnięcia w kontekście współczesnego projektu socjofonetycznego

Nasalvokale in der Forschung zur gesprochenen polnischen Sprache in Städten (1970er- und 1980er-Jahre). Methodologische Errungenschaften im Kontext eines zeitgenössischen soziophonethischen Projekts

Der Beitrag gibt einen Überblick über die Forschungsmethodik zur Aussprache der als *ą* und *ę* geschriebenen Nasalvokale in der polnischen Soziolinguistik der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Die Rezension betrifft in erster Linie die Forschung zur Sprache der Stadtbewohner und die anschließende Forschung, die ihre Fortsetzung darstellt. Bei der Auswahl einer Gruppe von Befragten ist es wichtig, auf erste Annahmen, erzielte Ergebnisse und von Wissenschaftlern formulierte Postulate für die Zukunft zu achten. Der große Unterschied zwischen dem Standard und der Verwendung in der modernen Aussprache weist auf die Notwendigkeit hin, die Forschung zu wiederholen. Der Text lenkt die Aufmerksamkeit auf folgende Themen: offizielle und inoffizielle Aussprache, gelesener Text in Aussprachestudien, Generationswechsel in soziophonetischen Studien, Aussprache in Studien zu Schauspielern und Priestern, Aussprache von Stadtbewohnern aus der Perspektive der Gruppenauswahl (Generation, Alter, Bildung, Beruf, Herkunft usw.). Ziel des Beitrags ist es, die Errungenschaften und methodische Lücken der aktuellen Forschung aufzuzeigen. Dabei wurde auch auf verschiedene Möglichkeiten der Profilrecherche geachtet. Der Artikel bezieht sich nicht auf die Erforschung der Norm der polnischen Aussprache, sondern auf deren Verwendung in Abhängigkeit von vielen soziolinguistischen Variablen. Der Text signalisiert auch, dass es sich lohnt, einen genaueren Blick auf die Errungenschaften der zeitgenössischen Textforschung zu werfen. Die Berücksichtigung einer Sprachgattung in einer bestimmten soziolinguistischen Situation kann dabei helfen, einheitliches sprachliches Material für die Untersuchung der Aussprache verschiedener Benutzer zu erhalten.

Schlüsselwörter: Soziolinguistik, Soziophonetik, gesprochene Varietät, soziolinguistische Varianten

Nasal Vowels in Research on Urban Spoken Polish (1970s and 1980s). Methodological Achievements in the Context of the Contemporary Sociophonetic Project

The article concerns a review of the methodology for researching the pronunciation of nasal vowels written as *ą* and *ę* in Polish sociolinguistics of the second half of the 20th century. The review concerns primarily research on the speech of urban residents and subsequent studies that are their continuation. It is important to look for preliminary assumptions in the selection of the group of respondents, the results obtained

and the postulates for the future formulated by scientists. The large difference between the norm and the usage in modern pronunciation indicates the need to repeat the research. The following issues are highlighted in the text: official and unofficial pronunciation, text read in pronunciation research, generational groups in sociophonetic research, pronunciation in research on actors and priests, pronunciation of city residents from the perspective of group selection (generation, age, education, profession, origin, etc.). The aim of the article is to indicate the achievements and methodological gaps of past research and to draw attention to various possibilities of profiling research. The article did not refer to research on the norm of Polish pronunciation, but on usage depending on many sociolinguistic variables. The text signals that it is worth considering the achievements of contemporary text research. Taking into account one speech genre in a specific sociolinguistic situation may help to obtain homogeneous linguistic material for studying the pronunciation of various speakers.

Keywords: sociolinguistics, sociophonetics, spoken variety, sociolinguistic variants

Author: Anna Majewska-Tworek, University of Wrocław, Pl. Nankiera 15b, 50-140 Wrocław, Poland, e-mail: anna.majewska-tworek@uw.edu.pl

Received: 14.8.2025

Accepted: 24.9.2025

Studia nad powojenną literaturą poruszającą zagadnienie wymowy samogłosek graficznie zapisywanych jako <ę> i <q> wskazują na dość wyraźne zróżnicowanie koncepcji badań i pozwalają na stosunkowo łatwe wyróżnienie trzech głównych nurtów w tym zakresie. Jest to nurt językoznawczy, logopedyczny i glottodydaktyczny. Nieco dokładniejszy ogląd stanu badań pozwala dostrzec, że analiza i opis polskich samogłosek nosowych mieści się w obszarze:

- fonologii (historycznej i współczesnej),
- fonetyki eksperymentalnej, akustycznej czy też audytywnej,
- ortofonii, często z uwzględnieniem problemu relacji: ortofonia a ortografia,
- dialektologii,
- socjolingwistyki.

W niniejszym artykule, którego wnioski są istotne dla szerzej zakrojonych badań, szczególnie interesujące jest ustalenie dotychczasowych metod stosowanych w badaniach nad wymową samogłosek nosowych w socjolingwistyce kształtującej się w Polsce w latach 70. i 80. XX wieku, zajmującej się w tamtym okresie mową mieszkańców miast¹. Celem niniejszego tekstu jest więc przegląd założeń czynionych przez twórców polskiej szkoły socjolingwistycznej w zakresie badań nad wymową mieszkańców miast i regionów podmiejskich. Interesujące tu będą podstawowe założenia w kwestii doboru mówców, sposobu zbierania danych mówionych, metod analizy i końcowych ustaleń.

¹ „Prowadzone od kilku lat w niektórych ośrodkach językoznawczych Polski badania polszczyzny miejskiej zmierzają do opisu dość skomplikowanych zróżnicowań społeczności językowej różnych miast m.in. w zakresie fonetyki“ (Dunaj 1981b: 35). Badania takie były prowadzone w Krakowie, Katowicach, Łodzi, Poznaniu, Wrocławiu i Szczecinie.

Gdyby zastosować terminy z zakresu językoznawstwa normatywnego, należałoby stwierdzić, że ważne dla autorki niniejszego tekstu jest zagadnienie nie normy, lecz uzusu w badaniach polskich samogłosek nosowych. W tym właśnie kontekście ważne są teoretyczne założenia i metody wcześniejszych badaczy oraz dane uzyskane w wyniku ich naukowych dociekań. Nie mniej ważne są ówczesne postulaty badawcze formułowane na przyszłość w zakresie opisu wymowy samogłosek nosowych.

Artykuł składa się z pięciu zasadniczych części, w których opisane będą ustalenia badaczy końca XX wieku na temat najistotniejszych czynników warunkujących socjofonetyczną analizę samogłosek nosowych.

1. Badanie samogłosek nosowych w odmianie oficjalnej i nieoficjalnej polszczyzny

We wstępnych założeniach do projektu badań nad mową mieszkańców Krakowa Dunaj podkreślił konieczność uwzględniania we współczesnej polszczyźnie mówionej różnic, które wynikają z czynników zależnych od sytuacji komunikacyjnej, a manifestujących się m.in. na płaszczyźnie fonetycznej wypowiedzi (1981a: 11–12). W kontekście niniejszego artykułu bardzo interesujące jest, że w obrębie fonetyki za najwyrazistszą cechę różnicującą wariant oficjalny i nieoficjalny polszczyzny uznał sposób wymowy samogłoski nosowej: „Bodaj najważniejszym (a przynajmniej najlepiej dzisiaj opisanym) zjawiskiem jest realizacja wygłosowego *-ę*. [...] W odmianie oficjalnej występują fakultatywnie realizacje *-e//*-*ę*, podczas gdy w nieoficjalnej – wyłącznie *-e*”.

Jednocześnie Dunaj (1981a: 12) zwrócił uwagę, że ze względu na szczegółowe uwarunkowania sytuacyjne czy stan psychiczny mówcy cechy wymowy mogą się zmienić bez względu na udział w oficjalnej czy nieoficjalnej komunikacji. Oznacza to, że mogą wystąpić potoczne cechy mówienia w sytuacji oficjalnej i odwrotnie, czyli mogą zachować się cechy wymowy oficjalnej w sytuacji potocznej. Wydaje się, że jest to istotna wskazówka dla współczesnych badaczy, by w projektowaniu nowych badań nad uzusem samogłosek nosowych uwzględnić perspektywę badań idiolektalnych bądź też koncepcję alternacji czy też adaptacji wzorca gatunkowego tekstu (Wojtak 2004: 18), w tym wypadku – mówionego.

Dunaj zwrócił uwagę, że dane mówione uzyskane z wywiadu (a nie podsłuchu sytuacji nieoficjalnych, co było częstsze w badaniach w minionym czasie²) będą reprezentowały wariant oficjalny polszczyzny (1981b: 35). Współczesne doświadczenia projektowe dowodzą, że wcale tak być nie musi. Wywiad biograficzny, poprowadzony w domowych warunkach i odpowiednio długo (ok. 25–30 minut), pozwala mówcy na zapomnienie o włączonym urządzeniu nagrywającym i przeprowadzenie rozmowy w swobodnej atmosferze, co sprzyja ujawnianiu się immanentnych cech

² Współczesne standardy badawcze wykluczają nagrywanie z ukrycia, czyli tzw. podsłuchy.

językowych uczestników interakcji werbalnej (Zaśko-Zielińska/Majewska-Tworek/Śleziak/Tworek 2020).

W analizie cech fonetycznych nie bez znaczenia jest zazwyczaj tempo mowy. Ma ono istotny wpływ na wymowę zarówno w sytuacji oficjalnej, jak i nieoficjalnej. Według Dunaja (1982: 16) wymowa samogłosek nosowych (w przeciwieństwie do wymowy grup spółgłoskowych) jest jednak niezależna od tempa mówienia. Natomiast zależy od tego, do kogo się mówi i w jakiej sytuacji.

2. Tekst mówiony a czytany w badaniach cech wymowy oficjalnej i nieoficjalnej

W badaniach skoncentrowanych wokół cech socjolingwistycznych i regionalnych mówcy dyskusyjne jest wykorzystywanie tekstu czytanego. Jak wiadomo, daje on możliwość zebrania jednolitego materiału w dość sprawny sposób, jednak zawsze budzi wątpliwość wartość interpretacyjna uzyskanych wyników. Po przeprowadzeniu wnikliwej analizy porównawczej materiału językowego Dunaj stwierdził, że „teksty czytane są nieprzystające do badań fonetyki polszczyzny odmiany nieoficjalnej, natomiast ponieważ ich forma fonetyczna jest zbliżona do odmiany oficjalnej, można je (z pewnymi zastrzeżeniami) wykorzystać do opisu tej odmiany języka“ (1981b: 44, por. też badania wymowy lektorów radiowych – Dunaj 1986: 191). Nagrania tekstu czytanego można też wykorzystywać w badaniach porównawczych: wymowy wygłosu z <-q> w wypowiedzi spontanicznej oraz czytanej (Dunaj 1982: 17). Wprowadzone zastrzeżenie było związane z faktem niestabilności cech wymowy u badanych mówców w tekstach czytanych i mówionych, tzn. analiza tekstu czytanego przynosiła nowe interesujące przykłady, ale nie potwierdzała w pełni cech wymowy występujących w wypowiedzi mówionej. Nie był to także materiał jednolity ze względu na różne tempo czytania osób nagrywanych (Dunaj 1982: 17) i stopień staranności wymowy czytanego tekstu, na co miała też wpływ relacja społeczna między nagrywającym a nagrywanym. Jednak autor zgłębiał to zagadnienie w kolejnych badaniach, stale podkreślając konieczność wyróżniania sytuacji komunikacyjnej oficjalnej i nieoficjalnej, a w konsekwencji – oficjalnego i nieoficjalnego wariantu polszczyzny (Dunaj 1986: 191).

Dunaj podjął się również próby wyznaczenia funkcji wygłosowej nosowej przedniej samogłoski u mówców, którzy nosowość w wygłosie realizują niekonsekwentnie. Uznał, że realizacja nosowości lub jej pomijanie jest związane z funkcją stylistyczną: „Fakt, że wygłosowe *ę* występuje nie we wszystkich typach tekstów, że jest wymawiane tylko w niektórych sytuacjach komunikacyjnych decyduje o jego funkcji stylistycznej [...] wymówienie *-ę* jest sygnałem oficjalności tekstu” (Dunaj 1986: 192). Autor dodał na podstawie swoich badań: „frekwencja form z *-ę*/-*e* bywa różna, wystarcza jednak wymówienie od czasu do czasu *-ę*, by zasygnalizować przynależność tekstu do określonej odmiany“ (1986: 192). Warto w tym miejscu przywołać cztery grupy mówców wyznaczonych przez badacza:

- a) konsekwentna wymowa bez rezonansu nosowego we wszystkich sytuacjach komunikacyjnych – szerząca się, rozpowszechniona w młodym pokoleniu;
- b) wymowa zależna od oficjalności sytuacji: *-e* w sytuacjach nieoficjalnych, *-e/ɛ/* (*ɛ*) w sytuacjach oficjalnych i tekstach czytanych (tu frekwencja *-ɛ* wzrasta)³ – wykazująca znaczny stopień rozpowszechnienia wśród analizowanych mówców;
- c) wymowa *-e* w wygłosie w sytuacjach nieoficjalnych, wymowa *-e//em//eɥ* w sytuacjach oficjalnych – u osób o pochodzeniu robotniczo-chłopskim, które wprowadzają nienormatywne substytuty w miejsce *-ɛ*;
- d) brak różnicowania *-e//e* w zależności od sytuacji komunikacyjnej – u osób o niepełnej kompetencji socjolingwistycznej (Dunaj 1986: 189–190).

W wyznaczonych przez Dunaja w latach 80. XX wieku czterech grupach mówców zauważa się minioną stratyfikację społeczną, a tym samym dawne grupy społeczne, znajdujące prawdopodobnie jeszcze pewien swój ślad w najstarszym pokoleniu użytkowników polszczyzny. Istotny niegdyś podział społeczny nie znajduje dziś odzwierciedlenia w polskiej sytuacji socjolingwistycznej, co samo w sobie wymaga podjęcia badań na nowo, opisanie wymowy w pokoleniach czy grupach społecznych zgodnie z aktualną sytuacją społeczną, wiedzą o biolektalnym zróżnicowaniu języka (Zaśko-Zielińska 2009: 118–119), a także o kategorii pokolenia w badaniach językoznawczych (Ruszkowski 2015, por. też Wierzchowska 1954). Zauważone przez Dunaja grupy mówców mogą być natomiast ważnym punktem odniesienia dla współczesnego socjofonetyka weryfikującego czynniki socjolingwistyczne w poszukiwaniu rodzajów wymowy nosowej samogłoski w wygłosie i śródgłosie.

3. Grupy pokoleniowe w badaniach socjofonetycznych

Jedną z najistotniejszych kwestii rozważanych przy planowaniu projektu socjofonetycznego jest wyznaczenie do badań grup wiekowych, o których wiadomo, że powinny być odpowiednio duże, by otrzymane wyniki były przekonujące. Sposób doboru grup pod względem wieku nie jest precyzyjnie opisany, przebiega nieco odmiennie w różnych projektach. Jest jednak przedmiotem wnikliwych rozważań specjalistów, co także jest dowodem na powagę problemu. Dunaj podkreślił: „Nieustanny rozwój języka powoduje, że istotny wpływ na zróżnicowanie języka wywiera wiek. Fonetyczne innowacje językowe pojawiają się w języku młodego pokolenia, natomiast zjawiska

³ „Między odmianą pisaną i mówioną obserwuje się [...] pewne wzajemne sprzężenie, polegające z jednej strony na oddziaływaniu pisma na wymowę (wymowa literowa), z drugiej – wymowy na pismo (błędy ortograficzne). Sprzężenie to może mieć charakter okazjonalny bądź mniej lub bardziej trwały. Oddziaływanie pisma na wymowę bywa silniejsze i łatwiejsze do uchwycenia wówczas, gdy tekst pisany jest odczytywany“ (Dunaj 1982: 15). Badacz podaje przykłady wpływu literowych form na wymowę głósłki nosowej w śródgłosie przed zwartymi i zwarto-szczelinowymi (por. Dunaj 1982: 19).

regresywne, ustępujące, można znaleźć w wymowie najstarszego pokolenia” (Dunaj 1984: 14, cyt. za Sagan-Bielawa 2010: 497). Sagan-Bielawa w swym tekście poświęconym zagadnieniu pokolenia w badaniach socjolingwistycznych zwróciła uwagę, że w większości prac stosuje się zazwyczaj trójpodział: pokolenie starsze – pokolenie średnie – pokolenie młodsze, jednak stwierdziła też, że wyróżnianych grup wiekowych może być więcej, np. cztery (por. Sagan-Bielawa 2010: 498).

Jak wskazują studia nad literaturą (por. m.in. Sagan-Bielawa 2010: 498), wyznaczone grupy wiekowe różnią się od siebie w poszczególnych projektach, co może wynikać ze specyfiki celów badania i często arbitralnych decyzji autorów projektu. Sagan-Bielawa, porównując badania socjolingwistyczne, zwraca uwagę, że przy podejściu biologicznym w wyznaczaniu grup wiekowych istotną rolę odgrywa wiek 30 i 60 lat.

Trzeba też podkreślić, że nieaktualne jest już takie wyróżnianie pokoleń, w którym najstarszą grupę stanowiłyby osoby od pięćdziesiątego roku życia (por. Wierchow-ska 1954). Współcześnie najstarsze pokolenie użytkowników języka wyróżniane jest od co najmniej 65 roku życia: „w 1993 roku WHO początek starości sytuowała w wieku 60 lat, obecnie wskazuje na wiek 60–65 lat, a nawet 70. rok życia” (Straś-Romanowska 2011: 327 za: Milewski/Kaczorowska-Bray 2015: 156, por. Majewska-Tworek/Zaśko-Zielińska 2020). Ponadto wobec wydłużającego się życia ludzkiego grupa najstarszych użytkowników nie może być uznana za jednorodną. W literaturze gerontolingwistycznej wyróżnia się aż trzy podgrupy wiekowe: 65–74 lata (ang. *young elderly*), 75–89 lat (ang. *old elderly*), powyżej 90. roku życia (ang. *longlife*) (Duda 2012 za Olszewski 2018: 80, por. też Straś-Romanowska 2011: 327). Wobec wydłużającego się życia człowieka warto ten fakt wziąć pod uwagę przy planowaniu współczesnego badania socjofonetycznego.

Obok kryterium biologicznego (uwzględniającego wiek użytkownika języka) stosuje się również kryterium historyczne, w którym pokolenie jest wyróżniane przez wspólnotę doświadczenia (zazwyczaj są to przeżycia traumatyczne, np. doświadczenie wojny czy związanego z nią wypędzenia, dotyczące całej danej generacji). Czasem próbuje się łączyć te dwa kryteria, wyróżniając grupy „pokoleniowo-wiekowe” (por. Seiffert-Nauka 1992, za: Sagan-Bielawa 2010: 499).

Odrębnym zagadnieniem jest badanie akwizycji systemu fonologicznego i cech wymowy najmłodszego pokolenia. Zwykle osobną grupę badawczą stanowią dzieci w wieku przedszkolnym, ponieważ: „proces opanowywania podstawowych umiejętności posługiwania się przez dzieci językiem, a więc i jego systemem fonologicznym, trwa do około siódmego roku życia” (Kamińska 2004: 7). W kontekście oczywistej uwagi badaczki, że najtrudniejsze głoski⁴ są opanowywane przez dziecko najpóźniej, zastanawia spostrzeżenie: „obserwacje sposobu wymawiania przez dzieci samogłosek nosowych skłaniają do wniosku, że dźwięki te również powinny być włączone do grupy głosek trudnych artykulacyjnie. Tymczasem **niewłaściwe (z punktu widzenia normy wymawianiowej**

⁴ Podręcznikowym przykładem jest najczęściej wibrant [r]. Ten właśnie przykład także przywołuje Kamińska (2004: 7).

dla dorosłych) realizacje fonemów /o/ i /ę/ nawet w wieku sześciu czy siedmiu lat nie zwracają najczęściej uwagi dorosłych – rodziców czy wychowawców w przedszkolu czy w szkole” (Kamińska 2004: 7, podkreślenie moje). Wobec żywych zmian w wymowie samogłosek nosowych powyższa uwaga motywuje do zgłębiania nie tylko artykulacji, ale i percepcji samogłosek nosowych przez przedstawicieli pokolenia najstarszego i średniego.

W ramach pokolenia najmłodszego należy wyróżnić jeszcze dzieci i młodzież szkolną. Dla młodszych dzieci w okresie szkolnym ważnym wzorcem językowym (w tym fonetycznym) są wciąż właśnie rodzice, opiekunowie, nauczyciele. Stąd ważna jest uwaga wyróżniona w cytacie powyżej. Natomiast młodzież funkcjonuje w szerszym i bardziej zróżnicowanym środowisku, co niewątpliwie wpływa na jej cechy języka: „Decydującym kryterium wyróżniania młodzieży jest sytuacja edukacyjna, gdyż najczęściej przyjmuje się, że młodzież to ci, którzy się uczą, a nie pracują” (Fatyga 1999: 50). „Innym wskaźnikiem podczas wydzielania tej grupy jest uczestnictwo w subkulturach, rozpoczynające się w okresie inicjacyjnym, szczególnie nasilone wśród młodzieży starszej, a wygasające stopniowo wśród młodych dorosłych” (Zaśko-Zielińska 2009: 119). Czas środkowej dorosłości zaczyna się przez podjęcie pracy, co wiąże się z występowaniem w wielu różnych rolach społecznych. To także warto jest odnotowania przy wyodrębnianiu w miarę jednolitych, istotnych grup w badaniach socjofonetycznych.

4. Inne wyznaczniki socjolingwistyczne charakteryzujące grupy badanych mówców

Planowanie projektu socjofonetycznego skłania do poszukiwania starannego klucza w wyznaczaniu grup wiekowych użytkowników języka, czyli grup jednorodnych pod względem wieku metrykalnego. Jest to czynnik konieczny, w zasadniczy sposób bowiem prowadzi do uzyskania wiarygodnych danych. Odpowiada on wiedzy i tradycji badań nie tylko socjolingwistycznych. Jednak jak wiadomo, wiek nie jest jedynym czynnikiem brany pod uwagę w planowaniu projektów⁵. Historia badanego jest często związana chociażby z mobilnością różnego typu: od przymusowych przesiedleń po podróże służbowe, turystyczne czy w poszukiwaniu w pracy; jest to niewątpliwie ważne w dociekaniach socjofonetycznych. W wypowiedziach mówców danego pokolenia często obserwuje się odmienne cechy wariantów językowych, np. biolektów, socjolektów, profesjolektów czy dialektów ze względu na różnorodne doświadczenia życiowe (Łuczyński 2018: 136).

⁵ Cennego opisu najwcześniejszych badań socjofonetycznych prowadzonych poza Polską dokonała Halina Kurek (1990). Badaczka w szczegółowy sposób przedstawiła, jakie wyznaczniki społeczne mówców były uwzględniane w poszczególnych projektach. Przytoczyła też istotne ustalenie twórcy współczesnej socjolingwistyki Williama Labova: „Niezależnie od sytuacji komunikacyjnej formy nieuświadomiane są zawsze wymawiane tak samo przez badaną osobę, natomiast cechy uświadomiane w zależności od określonej sytuacji mogą być realizowane różnie” (Kurek 1990: 12).

Przykład badania stawiającego w centrum nie wiek, lecz przynależność do grupy zawodowej, stanowi praca Nowakowskiego (1997). Jej głównym celem są poszukiwania wariantywnych cech w wymowie aktorów występujących na scenie teatru dramatycznego⁶. Było to więc badanie jednej grupy zawodowej, zawsze interesującej dla badaczy wymowy. Jednocześnie na etapie planowania projektu uwzględniono zróżnicowanie pokoleniowe aktorów: „Występujących w przedstawieniach aktorów podzieliliśmy według kryterium wieku na trzy grupy pokoleniowe. W pokoleniu młodszym (wiek do 30 roku życia) znalazło się 221 aktorów, w pokoleniu średnim (wiek pomiędzy 30 a 50 rokiem życia) 263 aktorów i w pokoleniu starszym (wiek powyżej 50 roku życia) – 113 aktorów” (1997: 92). W trakcie analizy nagranych materiałów przyjęto metodę odsłuchową, czyli typową dla badań socjofonetycznych. Wariantywność scenicznej wymowy samogłosek nosowych została opisana dość szczegółowo z uwzględnieniem różnego tempa mówienia na scenie: wolnego i szybkiego (Nowakowski 1997: 120–127). Do ciekawszych konstatacji należy to, że „w szybkim tempie wygłosowa samogłoska nosowa oznaczana grafemem *ę* nie pojawia się nigdy na pograniczu międzywyrazowym. Znaczy to, że jeśli zostaje zachowany rezonans nosowy (w jakiegokolwiek postaci), to po samogłosce nosowej następuje pauza” (Nowakowski 1997: 121). Podobne zjawisko odnotowano w przypadku nosowej tylnej. Badania ilościowe i jakościowe wymowy scenicznej wykazały słusność odróżniania grup wiekowych: „zwiększenie tempa mówienia powoduje zwykle w każdym pokoleniu zmniejszenie staranności artykulacyjnej, większą liczbę redukcji i upodobnień, więcej zjawisk międzywyrazowych” (Nowakowski 1997: 151). Jednocześnie warto zauważyć, że przeprowadzone badanie nie wykazało szczególnych wyróżników wymowy scenicznej nie tylko, oczywiście, w obrębie realizacji nosowości, ale wszystkich innych badanych właściwości fonetycznych. Autor badań podsumowuje to następująco „Kultura współczesna rozmyśla się i zniosła ważne dawniej rytualizacje niektórych form, w tym również, teatru, na rzecz potoczności” (Nowakowski 1997: 151).

Zawilska, badając poprawność językową w tekstach kazań (1998), także zwróciła uwagę na wpływy potoczności w wypowiedziach księży kierowanych do wiernych podczas kazań⁷. Jej badanie miało perspektywę normatywną i w tej perspektywie autorka zreferowała wyniki swojej analizy: „w zebranych materiale najliczniej wystąpiły błędy fonetyczne. Ukazują one w mowie księży cechy fonetyczne właściwe okolicznym gwarom i potocznej polszczyźnie łódzian” (Zawilska 1998: 46). W zakresie wymowy samogłosek nosowych stwierdziła występowanie konsonantycznej wymowy tylnej samogłoski nosowej w wygłosie, np. *idom*, *niosom*, *podnoszom* (1998: 46). W wymowie księży zauważono nie

⁶ „Przedmiotem naszych analiz stało się 125 spektakli teatralnych o różnej długości i różnej liczbie występujących aktorów. Na kasety magnetofonowe nagrano 100 przedstawień Teatru Telewizji oraz 25 przedstawień w teatrach scenicznych dużych ośrodków kulturalnych kraju” (Nowakowski 1997: 8).

⁷ Badanie było prowadzone przez dziewięć miesięcy (od września 1994 do maja 1995) głównie w jednym kościele parafialnym w Łodzi.

tylko wpływ potocznego czy/i regionalnego rejestru języka, ale również wpływ ortografii na fonetyczną realizację wypowiedzi. „W wygłoszonych kazaniach często obserwuje się zjawisko wymowy literowej, czyli wpływu pisowni na wymowę. Zauważyłam następujące tego przykłady: literowa wymowa samogłosek nosowych w śródgłosie przed spółgłoskami zwartymi, zwarto-szczelinowymi i półotwartymi, np. *kśc, na pśyśgę, vżęu\ia, vżęyfi* [...]” (Zawilska 1988: 47). Jest więc tu istotna różnica między wynikami badań Nowakowskiego (1997) a Zawilskiej (1988), wynikająca najprawdopodobniej z odmiennego poziomu kształcenia językowego tych bardzo różnych grup mówców. Badania Zawilskiej były prowadzone przede wszystkim w Łodzi. Miasto jako organizm nie jest tworem jednorodnym, na co zwracają uwagę socjolingwiści w swych pracach i uwzględniają ten fakt w realizowanych projektach. Ślad tych ważnych rozważań można odnaleźć we wszystkich metodologicznych opisach badań nad mieszkańcami miast (por. m.in. Kamińska 1976, Lubaś 1976, Dunaj 1987, Zagórski 1990).

Jak zaznaczono wcześniej, Dunaj w badaniach nad wymową eksponuje sytuacyjność: istotne dla badacza w analizie cech fonetycznych mówcy jest odróżnienie sytuacji oficjalnej od nieoficjalnej. Wpływ tego czynnika na wymowę samogłoski notowanej <-ę> zgłębiła Kurek, uwzględniając jednocześnie inne aspekty socjolingwistyczne w dużej grupie badawczej (340 respondentów) o stopniu zasiedzenia w Krakowie co najmniej 5 lat (1982: 150–155). Badaczka w charakterystyce badanych uwzględniła cztery czynniki:

- a) pochodzenie rodziców respondentów (czy są z Krakowa, czy też spoza miasta),
- b) wiek respondentów w grupach: 7–18 lat (uczniowie); 19–45 lat, ponad 45 lat,
- c) wykształcenie respondentów: wyższe i średnie; niżej średniego,
- d) pochodzenie społeczne: inteligenckie; robotniczo-chłopskie (Kurek 1982: 151).

Badaczkę interesowało uwarunkowanie socjalne poszczególnych typów realizacji samogłoski nosowej <-ę>. Brała pod uwagę następujące czynniki: płeć, miejsce urodzenia respondentów, pobyt w Krakowie, zawód, miejsce zamieszkania (dzielnica), miejsce urodzenia rodziców. W wyniku analizy danych mówionych stwierdziła, że zmienne te nie mają większego wpływu na wymowę samogłoski <-ę> (Kurek 1982: 151).

Podobnie jak Zawilska (1998), Kurek także zwraca uwagę na wymowę literową (np. *Chęciny, zaczęła*) u osób w wieku szkolnym oraz „u inteligencji z wyższym i średnim wykształceniem w odmianie oficjalnej” (Kurek 1982: 154). Jednak najciekawsza w kontekście współczesnych badań jest uwaga, którą badaczka formułuje dzięki wyeksponowaniu w analizie typu sytuacji: „W sytuacji oficjalnej częste jest zjawisko uświadamiania sobie, a więc i społecznego wartościowania określonego typu wymowy. Prowadzi to do szerzenia się w tej odmianie języka form według uznania respondentów poprawniejszych, a więc wyżej społecznie wartościowanych. Tym tłumaczyć należy częste występowanie w odmianie oficjalnej samogłoski nosowej -ę (lub przynajmniej jej substytutów -em, -en, eu)” (Kurek 1982: 154–155). Samo zwrócenie uwagi na to zagadnienie jest inspirujące dla współczesnej analizy i cenne przy projektowaniu nowego badania. Okazuje się, że wartościowanie wymowy przez użytkowników może być przede wszystkim związane z typem sytuacji.

5. Badania samogłosek nosowych mieszkańców Wrocławia i innych miast (lata 70. i 80. XX wieku)

W II połowie XX wieku w badaniu wymowy samogłosek nosowych brano pod uwagę podobne cechy zewnątrzjęzykowe mówców: wykształcenie, pochodzenie społeczne (np. w Krakowie odróżniano starą i nową inteligencję krakowską; por. Kurek 2008: 33). W badaniach wrocławskich oprócz wieku były to także dane dotyczące pochodzenia społecznego oraz pochodzenia geograficznego; w przypadku młodych informatorów – pochodzenia geograficznego rodziców (Paryl 1992: 29–42), a także wykształcenia (Dąbrowska 1992: 53). Mowa mieszkańców miast (Katowic, Krakowa, Łodzi, Wrocławia, Poznania itd.) była prowadzona na podstawie transkryptów nagrań wielu typów wypowiedzi osób w różnym wieku w zróżnicowanych sytuacjach komunikacyjnych. Transkrypty były wykonywane na maszynie do pisania z zastosowaniem konwencji półortograficznej po wielokrotnych odsłuchach osób realizujących projekt. Badacze starali się zebrać materiał zróżnicowany pod względem sytuacji komunikacyjnych. Uwzględniali sytuacje oficjalne i nieoficjalne (od rozmowy naukowców po rodzinne rozmowy przy stole), nagrywali mówców w różnym wieku, a także poszukiwali rozmówców o różnym wykształceniu oraz wykonywanym zawodzie. Wnioski te można wysnuć na podstawie opublikowanych transkryptów (por. m.in.: Dunaj 1979) lub analiz nowo opracowanych materiałów z projektu wrocławskiego (Majewska-Tworek/Zaśko-Zielińska/Pęzik 2020). Jak pisze Franciszek Nieckula (1990), projekt wrocławski rozpoczął się z pewnym opóźnieniem względem projektu ośrodków katowickiego i krakowskiego. Pozwala to przypuszczać, że najważniejsze sformułowane już postulaty socjolingwistyczne zostały w nim uwzględnione, a następnie – rozwinięte.

Badania cech wymowy miały zajmować istotne miejsce w badaniach nad mową mieszkańców Wrocławia. Zajęli się nimi Gawęda (1978), Paryl (1990) i Dąbrowska (1992). Paryl napisał: „[...] między gwarami wiejskimi i polszczyzną większości naszych miast istniały od wieków i występują nadal bardziej ściśle lub luźniejsze, ale stałe związki. Na podłożu gwar ludowych rozwinęły się i ukształtowały m.in. dialekty kulturalne Krakowa, Poznania i Warszawy. Miasta te leżą na zwartych i jednolitych językowo obszarach gwarowych. Z tych właśnie obszarów w znacznym procencie wywodzi się ludność wymienionych miast. Nic więc dziwnego, że w jej języku występują liczne regionalizmy związane z rodzimym podłożem gwarowym: małopolskim, wielkopolskim i mazowieckim. Zgoła inna jest sytuacja językowa Wrocławia [...] Nie ma tu bowiem *gwary-gospodarza*” (1990: 66).

Paryl, dysponując wstępnymi danymi z analizy fonetycznej dokonanej na potrzeby projektu, przytoczył przykłady zróżnicowanej realizacji rezonansu nosowego u nagranych osób. Różnice te wynikają z pochodzenia terytorialnego mówców oraz przynależności pokoleniowej (Paryl 1990: 71, 74). W potocznych wypowiedziach wrocławian Paryl stwierdził zwykle utratę nosowości w przypadku wygłosowego <-ę>, oraz szerzącą się wymowę z /-oũ/ na końcu wyrazu – obok innych interesujących wariantów

wynikających zazwyczaj z pochodzenia regionalnego mówcy (1990: 71). Na podstawie zgromadzonego materiału zauważył też, że u młodego pokolenia nie występują już regionalne cechy fonetyczne.

6. Zakończenie

Wobec dynamicznych zmian w zakresie realizacji nosowości badanie tej cechy polskiej wymowy należy z pewnością powtórzyć. Warto, oczywiście, skorzystać w tym zakresie z opisanych wyżej dokonań polskiej socjolingwistyki i socjofonetyki ubiegłego wieku. Interesujące jest śledzenie wykładników socjolingwistycznych w audytywnych badaniach fonetycznych. Jak wynika ze studiów nad literaturą, z całą pewnością uwzględnienie czynnika pokoleniowego jest w takich badaniach wciąż istotne, pochodzenie regionalne mówcy również. Nie bez znaczenia jest jego profesja i wykształcenie. Oczywiście, istotne jest uwarunkowanie sytuacyjne. Tu w dalszym ciągu można rozważać na najwyższym poziomie ogólności opozycję: oficjalność vs nieoficjalność.

Wydaje się także, że osiągnięcia współczesnej genologii i tekstologii mogą również przyjąć z pomocą w projektowaniu zrównoważonego korpusu do badań nad wymową i skłonić badaczy do wyboru określonego gatunku mowy (z możliwymi jej adaptacjami). Jak wiadomo, w badaniach socjofonetycznych istotna jest reprezentatywność. Osiągnięcie reprezentatywności jest możliwe przez zbadanie odpowiednio dużej grupy użytkowników języka. Można więc pokusić się w przyszłości o zbadanie realizacji określonego gatunku mowy (z uwzględnieniem jego modyfikacji) przez mówców o zbliżonej charakterystyce socjofonetycznej.

Wykaz literatury

- DĄBROWSKA, Anna. „Wymowa samogłosek nosowych w języku mieszkańców Wrocławia”. *Polszczyzna mówiona wrocławian 2*. Red. Franciszek Nieckula. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1992, 49–64. Print.
- DUDA, Krzysztof. „Proces starzenia się”. *Fizjologia starzenia się. Profilaktyka i rehabilitacja*. Red. Anna Marchewka, Zbigniew Dąbrowski i Jerzy Żołędź. Warszawa: PWN, 2012. Print.
- DUNAJ, Bogusław (red.). *Wybór tekstów języka mówionego mieszkańców Krakowa. Praca zbiorowa*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1979. Print.
- DUNAJ, Bogusław. „Odmiana oficjalna i nieoficjalna języka mówionego”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze* 70 (1981a), 11–20. Print.
- DUNAJ, Bogusław. „Teksty czytane w badaniach fonetycznych”. *Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze* 70. *Studia nad polszczyzną mówioną Krakowa 1*. Red. Bogusław Dunaj. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1981b, 3544. Print.
- DUNAJ, Bogusław. „Fonetyka języka czytanego a mówionego”. *Z zagadnień fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego, Księga referatów ogólnopolskiej konferencji w Toruniu 27–29 listopada 1978*. Red. Jerzy Maciejewski. Toruń: UMK, 1982, 14–20. Print.
- DUNAJ, Bogusław. „Samogłoska ę we współczesnej polszczyźnie – zakres występowania, funkcja, norma”. *Prace Filologiczne* XXXIII (1986):187–193. Print.

- DUNAJ, Bogusław. „O kilku problemach metodologicznych socjolingwistycznych badań języka mówionego (w świetle dotychczasowych doświadczeń)”. *Socjolingwistyka* 6 (1987): 29–37. Print.
- FATYGA, Barbara. *Dzicy z naszej ulicy. Antropologia kultury młodzieżowej*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1999. Print.
- GAWĘDA, Elżbieta. „Z socjolingwistycznych badań nad wymową mieszkańców Wrocławia”. *Socjolingwistyka* 3 (1980): 123–143. Print.
- MILEWSKI, Stanisław i Katarzyna KACZOROWSKA-BRAY. „Późna dorosłość jako przedmiot zainteresowania współczesnej logopedii – perspektywy badawcze”. *Metodologia badań logopedycznych z perspektywy teorii i praktyki*. Red. Stanisław Milewski i Katarzyna Kaczorowska-Bray. Gdańsk: Grupa Wydawnicza Harmonia, 2015, 153–170. Print.
- KAMIŃSKA, Barbara. *Samogłoski nosowe w wymowie dzieci w wieku przedszkolnym*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004. Print.
- KAMIŃSKA, Maria. „Łódź jako przedmiot badań językoznawczych”. *Miejska polszczyzna mówiona. Metodologia badań. Materiały z konferencji naukowej w Sosnowcu w dniach 20–21 czerwca 1974 roku*. Red. Władysław Lubaś. Katowice: Uniwersytet Śląski, 1976, 49–54. Print.
- KUREK, Halina. „Próba zastosowania metod statystycznych do badania fonetyki języka mówionego mieszkańców Krakowa (na przykładzie wygłosowego -q)”. *Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze* 70. *Studia nad polszczyzną mówioną Krakowa 1*. Red. Bogusław Dunaj. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1981, 21–33. Print.
- KUREK, Halina. „Samogłoska nosowa -ę w języku mieszkańców Krakowa (aspekty socjolingwistyczne)”. *Z zagadnień fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego, Księga referatów ogólnopolskiej konferencji w Toruniu 27–29 listopada 1978 r.* Red. Jerzy Maciewski. Toruń: UMK, 1982, 150–155. Print.
- KUREK, Halina. *Metodologia socjolingwistycznego badania fonetyki języka mówionego środowisk wiejskich (na przykładzie kilku wsi Beskidu Niskiego)*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1990. Print.
- KUREK, Halina. *Polszczyzna mówiona inteligencji*. Warszawa: Wydawnictwo UJ, 2008. Print.
- LUBAŚ, Władysław. *Miejska polszczyzna mówiona. Metodologia badań. Materiały z konferencji naukowej w Sosnowcu w dniach 20–21 czerwca 1974 roku*. Katowice: Uniwersytet Śląski, 1976. Print.
- ŁUCZYŃSKI, Edward. „Miejsce języka ludzi starszych wśród odmian współczesnej polszczyzny”. *Gerontologopedia. Logopedia XXI wieku*. Red. Władysław Tłokiński, Stanisław Milewski i Katarzyna Kaczorowska-Bray. Gdańsk: Grupa Wydawnicza Harmonia, 2018. Print.
- MAJEWSKA-TWOREK, Anna i Monika ZAŚKO-ZIELIŃSKA. „Mowa najstarszego pokolenia użytkowników polszczyzny. Badanie z wykorzystaniem metody językoznawstwa korpusowego. Wstępne informacje o projekcie”. *Język. Starość. Komunikacja*. Red. Stanisław Milewski, Katarzyna Kaczorowska-Bray i Barbara Kamińska. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2020, 171–188. Print.
- MAJEWSKA-TWOREK, Anna, Monika ZAŚKO-ZIELIŃSKA i Piotr PĘZIK. „Polszczyzna mówiona miast – kontynuacja badań z lat 80. XX wieku z wykorzystaniem narzędzi lingwistyki cyfrowej”. *Forum Lingwistyczne* 7 (2020): 71–87. <https://journals.us.edu.pl/index.php/FL/article/view/10330>. 4.3.2025.
- NIECKULA, Franciszek. „Uwagi ogólne do badań nad polszczyzną Wrocławia”. *Polszczyzna mówiona Wrocławia 1*. Red. Franciszek Nieckula. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1990, 7–38. Print.
- NOWAKOWSKI, Paweł. *Wariantywność współczesnej polskiej wymowy scenicznej*. Poznań: Sorus, 1997. Print.

- OLSZEWSKI, Henryk. „Wprowadzenie do psychologii rozwoju – okres późnej dorosłości”. *Gerontologia*. Red. Władysław Tłokiński, Stanisław Milewski i Katarzyna Kaczorowska-Bray. Gdańsk: Grupa Wydawnicza Harmonia, 2018, 78–107. Print.
- PARYL, Władysław. „Tendencje wymawianiowe w potocznej polszczyźnie mieszkańców Wrocławia”. *Polszczyzna mówiona Wrocławia 1*. Red. Franciszek Nieckula. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 1990, 65–76. Print.
- PARYL, Władysław. „Samogłoski zwężone w wymowie mieszkańców Wrocławia”. *Polszczyzna mówiona wrocławian 2*. Red. Franciszek Nieckula. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 1992, 29–42. Print.
- RUZKOWSKI, Marek. „Kategoria pokolenia w polskich badaniach językoznawczych (stan obecny i perspektywy)”. *Respectus Philologicus* 27(32) (2015): 147–155. Print.
- SAGAN-BIELAWA, Mirosława. „Pokolenie w polskich badaniach socjolingwistycznych”. *Symbolae Grammaticae in honorem Bogusłai Dunaj*. Red. Renata Przybylska, Józef Kąs i Kazimierz Sikora. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010, 497–502. Print.
- Seiffert-Nauka, Irena. „Fonetyczne elementy kresowe w mowie wrocławian”. *Polszczyzna mówiona wrocławian 2*. Red. Franciszek Nieckula. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992, 7–28. Print.
- STRAŚ-ROMANOWSKA, Maria. „Późna dorosłość”. *Psychologia rozwoju człowieka. Podręcznik akademicki*. Red. Janusz Trempała. Warszawa: PWN, 2011, 326–348. Print.
- WIERZCHOWSKA, Bożena. „Różnice w mowie pokoleń”. *Poradnik Językowy* 10 (1954): 13–24. Print.
- ZAGÓRSKI Zdzisław. „Współczesna struktura społeczna Wrocławia (szkic)”. *Polszczyzna mówiona Wrocławia 1*. Red. Franciszek Nieckula. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1990, 39–52. Print.
- ZAŚKO-ZIELIŃSKA, Monika. „Próba charakterystyki biolektu – język a wiek”. *Studia Linguistica* (28) 2009: 117–123. Print.
- ZAŚKO-ZIELIŃSKA, Monika, Anna MAJEWSKA-TWOREK, Marta ŚLEZIAK i Artur TWOREK. *Od rozmowy do korpusu, czyli jak zbierać i archiwizować dane mówione*. Wrocław: Questio, 2020. Print.
- ZAWILSKA, Danuta. „O poprawności językowej w tekstach kazań”. *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Linguistica* 37 (1998): 45–55. Print.

ZITIERNACHWEIS:

- MAJEWSKA-TWOREK, Anna. „Samogłoski nosowe w badaniach nad polszczyzną mówioną miast (lata 70. i 80. XX wieku). Metodologiczne osiągnięcia w kontekście współczesnego projektu socjofonetycznego”, *Linguistische Treffen in Wrocław* 28, 2025 (II): 325–337. DOI: 10.23817/lingtreff.28-21.